

Den bestandige maskerade

STANDSSAMFUND, RANGSAMFUND OG DET 18. ÅRHUNDREDES HONNETTE KULTUR

AF

PETER HENNINGSEN

Det førmoderne Danmark – dvs. den danske stat før Grundlovens indførelse i 1849 – rubriceres sædvanligvis som et standssamfund.¹ Hvornår standsbegrebet blev introduceret vides ikke, men at det må være sket engang i løbet af middelalderen, er der vist nogenlunde enighed om. Standssamfundets opbygning og sociale organisation ved vi også god besked med, men når det kommer til spørgsmålet om den sociale praksis, der udøvedes mellem de enkelte sociale grupper i dette samfund, er vores viden straks mere beskeden. Vi ved således, at det danske standssamfund var grupperet omkring de fire stænder – adel, gejstlighed, borgerstand og bondestand – hvis sociale status var hierarkisk ordnet i den nævnte rækkefølge.² Og vi ved, at standssamfundet ikke var et lighedsamfund, men et samfund, hvor hver enkelt stand – bortset fra bondestanden – var tillagt en række privilegier, der tjente til at adskille den fra de øvrige stænder.³ Vi ved imidlertid ikke meget om, hvorledes de enkelte stænder betragtede sig selv (måske adelen på nær) eller hinanden, eller hvordan deres sociale relationer var på tværs af stænderne.

Standsbegrebet rækker som sagt tilbage til middelalderen og repræsenterer den måde, hvorpå det feudale samfund rubricerede sine indbyggere i socialgrupper, når disse skulle agere politisk ved offentlige valg eller hyldningsceremonier eller evt. i forhandlinger med konge og

¹ Arkivar Nils G. Bartholdy takkes for at have bidraget med kommentarer og korrektioner til en tidligere udgave af artiklen.

² I den katolske middelalder nævntes dog den gejstlige stand først, mens adelsstanden kom i anden række.

³ I hele Europa var det almindeligt, at de mennesker, der ikke kunne henføres til enten adels, præste- eller borgerstanden, blev rubriceret under bondestanden. Denne stand udgjordes derfor også af individer, der ikke var beskæftiget med landbrug, se: M.L. Bush: *Tenant Right and the Peasantries of Europe under the old Regime*, M.L. Bush (ed.): *Social Orders and social Classes in Europe since 1500: Studies in social Stratification*, NY 1992, s. 136.

rigsråd. Opfattelsen af befolkningen som delt i stænder gik hånd i hånd med en forestilling om, at hver stand havde sine særskilte pligter og rettigheder, og disse rettigheder omtaltes gerne som »privilegier«. Hver enkelt stands privilegier udtrykte, at der ikke var lighed for loven, og at de enkelte stænder havde hver deres differentierede lovgivning at holde sig til. Standssamfundet byggede med andre ord på en systematisk ulighed imellem de enkelte stænder, og uligheden gjaldt ikke kun inden for retsvæsenet, men også med hensyn til adgang til uddannelse, erhvervsvalg, erhvervsudøvelse og adgang til politisk deltagelse. Af opdelingen fulgte uomgængeligt store økonomiske, sociale og kulturelle forskelle mellem de enkelte stænder.⁴

Opdelingen i stænder var desuden, som Sorøprofessoren Andreas Schytte hævdede i 1775, udtryk for en politisk bestemt arbejdsdeling, hvor de enkelte stænder havde hver deres »bestemmelse«, hvorfor deres samfundsmæssige opdragelse også burde følge deraf: »Staterne, disse af alle kunstige maskiner de allerkunstigste, er sammensatte af en utallig mængde led, hvilke alle henføres til visse klasser, eller stænder« og »af borgernes inddeling i klasser kender vi borgernes bestemmelse, af bestemmelsen slutter vi os til deres pligter og kender deres arbejder: af dette igen vide vi naturen af den opdragelse, de bør have«. Den rette statsmand burde derfor, mente Schytte, have »omsorg for, at enhver i staten får sådan en opdragelse, der kan svare til hans bestemmelse«. Hvad var nytten i at uddanne en bondesøn til at være præst eller købmand, når hans naturlige bestemmelse var at være bonde? Kernen i Schyttes argumentation består i, at enhver bør blive i sin stand og staten bør derfor sørge for, at enhver får den skoling, han har brug for i sin stand. At den enkelte så også lettere ville blive fastholdt i standen, nævner Schytte ikke. Konsekvensen af Schyttes kameralistiske argumentation ville uvægerligt være et fastlåst, hierarkisk samfund grænsende til det kastelignende.⁵ Forestillingen om de enkelte stænders bestemmelse begrundedes i samtiden dog ikke kun funktionelt, men også religiøst: Hos sognepræsten og folkeoplyseren Lauritz Hasse hedder det f.eks. i 1789, at bonden ikke bør forlade sin stand, uden at han »have meget vigtige årsager dertil«, thi »den stand Gud har ladet os fødes i, har han derved næsten ligesom bestemt os til...«⁶

⁴ Ståle Dyrvik: Danmark-Norge 1380-1814 bd. 3: Truede tvillingriker 1648-1720, 1998, s. 168f.

⁵ Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering vol. 4, Kbh. 1775, s. 160f.

⁶ Lauritz Hasse: Et par Ord til den hæderlige Bondestand i Anledning af Forordningen af 20de Junii 1788, som et Anhang til Almuens Lærer, Kbh. 1789, s. 21.

Under enevælden nød de tre øverste stænder en række juridisk definerede privilegier, der adskilte dem fra den fjerde og sidste stand: bondestanden.⁷ Kun bondestanden og den øvrige almue (f.eks. de købstadsbeboere, der ikke havde taget borgerskab) var karakteriseret ved den totale mangel på privilegier. Byalmuen var dog stadig begunstiget på bekostning af landalmuen, idet byboerne ikke som landboerne f.eks. skulle stille karle til militsen⁸ eller var underlagt så strenge pasordninger, som tilfældet var med landalmuen.

Også enevældens samfund var altså et samfund, hvor menneskene ikke havde lige rettigheder, selvom de formelt var lige for loven. Det var et samfund, hvor man fødtes ind i sin stand, og hvor man tillagdes privilegier i overensstemmelse hermed. Det var dog ikke et system i lighed med det indiske kastesystem, idet det var muligt på forskellige måder at forlade sin stand: Undersåtterne kunne via kongelig benådning f.eks. blive adlede og ophøjet i adelstanden eller via uddannelse på latinskole og universitet overgå til den gejstlige stand. Bonden kunne lade sig hverve som geworben soldat og derved overgå til militærstanden, eller han kunne flytte (flygte) til byen og forsøge at holde sig skjult for sin godsejer, der kunne kræve ham tilbage til godset inden for et bestemt åremål. Hvis byboen derimod, hvilket nok kun meget sjældent fandt sted, valgte at flytte på landet og blive landbruger, blev han ikke indlemmet i bondestanden af den grund. Da han var bybo af fødsel, vedblev han formelt med at være i denne stand. Hans børn, derimod, ville principielt blive regnet som bønder og underkastet bøndernes politisk bestemte vilkår, hvilket ville sige, at de ville blive privilegieløse. En væsentlig undtagelse i denne almindelige regel var kvinderne. Kvinderne var hverken vornede eller stavnsbundne og kunne med et lovligt pas flytte, hvorhen de ville. Man må derfor nok formode, at den største mobilitet på landet før stavnsbåndets ophævelse i 1788 eksisterede blandt kvinderne, der sikkert jævnlige har taget tjeneste i købstæderne,

⁷ Historikeren Ole Degn har forsøgt at udregne, hvor mange mennesker, der kunne grupperes indenfor hver enkelt stand på Danske Lovs tilblivelsestid i 1683. Han angiver, at den privilegerede stand, altså adelen, udgjorde nogle få tiendedele procent af den samlede befolkning, den gejstlige stand ca. 2 pct., borgerstanden ca. 20 pct. (Jeg går her ud fra, at Degn medregner byalmuen i borgerstanden) og bondestanden ca. 77 pct. Stænderne kunne igen underopdeles i socialgrupper som f.eks. embedsstand, militærstand og håndværkerstand, der ikke var sammenfaldende med de fire stænder, idet embedsfolk og militærfolk jo kunne rekrutteres både blandt adel og borgerskab og ligeledes fandtes der håndværkere af borgerstand i købstaden og håndværkere af bondestand i landsbyen, Ole Degn: Stænder og socialgrupper i Danske Lov, Ditlev Tamm (red.): Danske og Norske Lov i 300 år, 1983, s. 37.

⁸ I visse tilfælde skulle de dog stille mandskab til sørullen, dvs. til flåden.

hvor de måske også har fundet sig en ægtemage. Kvinderne havde derfor også lettere ved at skifte social status end mændene, der oftest måtte flygte »i ly af mørket« for at opnå samme mulighed.

Bonden var nederst i standspyramiden, og ingen af højere stand kunne frivilligt ønske at overgå til denne stand. F.eks. søgte møllere og kroholdere, der følte sig finere end de gemene bønder, at undgå at blive medregnet til bondestanden, hvilket dog ikke lykkedes dem, hvis de var bondefødte: Kroholderen Otte Christensen fra Tåsinge ville i 1734 f.eks. meget have sig frabedt at blive kaldt bonde, og i 1790 blev kroholderen i Rungsted yderst fornærmet, da han på grund af restancer blev pantet af sognefogeden. Da han ikke mente, at han var en bonde, burde han i stedet retteligt have været pantet af ingen ringere end birkedommeren. Kroholdere og møllere var dog juridisk betragtet en del af bondestanden, hvilket bl.a. blev slået fast i forordningen af 12. marts 1783 om »overdådigheds indskrænkning i bondestanden«. Her fremhæves det udtrykkeligt, at fæste-møllere og kromænd også skal regnes som bønder (men altså ikke selvejermøllere).⁹

Problemet ved at blive medregnet til bondestanden bestod ikke udelukkende i, at man herved blev »frarøvet« visse privilegier, havde lav social status og blev pålagt et større antal byrder, men også, i hvert fald for det 18. århundredes vedkommende, i at man blev frarøvet ellers almindelige muligheder for social mobilitet. Vornedskabet på den sjællandske øgruppe ca. 1490-1702 og det landsdækkende stavnsbånd i perioderne 1701-30 og 1733-88 forbød bønderkarlene at forlade deres hjemstavn uden godsejerens samtykke, og denne samtykkede kun i fraflytning, hvis han fik rede penge til gengæld, noget langtfra alle var i stand til at præstere.¹⁰ Stavnsbindingen betød dermed, at det formelt blev umuligt for den mandlige del af bondestanden at søge over i andre erhverv – disse lå gerne i byerne – og dermed opnå forøget social og politisk status. De eneste – formelt mulige – advancementsmuligheder for bonden lå i at opnå bestillinger inden for godsets område, f.eks. som ladefoged, ridefoged, skovfoged, birkedommer eller noget tilsvarende.

⁹ Fr. af 12.3.1783, Schous forordninger; Tåsinge Birks tingbog 1727-44, indf. 26-8-1734; C.A. Christensen: Hørsholms Historie fra 1305 til 1875, Kbh. 1879, s. 220. Også i den nye værnepligtslov, som gennemførtes i 1788, bestemtes det, at mølles og kromænds sønner skulle regnes blandt de værnepligtige, uanset om de drev agerbrug eller ej, og uanset om mølleren eller kromanden var født i bondestanden eller borgerstanden, C.P.N. Petersen: Den danske Bondes Pligter og Rettigheder, Kbh. 1833, s. 25.

¹⁰ Med landsdækkende menes kongeriget. Stavnsbåndet gjaldt således ikke i Slesvig og Holsten, i Norge, på Island, Færøerne og Grønland. I Slesvig og Holsten herskede der imidlertid i visse områder et livegenskab, der principielt var strengere end det danske stavnsbånd.

Mobiliteten afhang formelt af godsejerens nåde, og bondestanden var i praksis underlagt forhold, der tenderede det kastelignende.

Stænder og status

Et standssamfund er noget ganske andet end et klassesamfund. Den franske historiker Roland Mousnier har ved flere lejligheder hævdet, at man ikke kan anvende det klassiske marxistiske klassebegreb på standssamfundet, idet de sociale relationer i standssamfundet ikke var betinget af økonomiske faktorer og konfliktfyldte klasseinteresser, men derimod af gruppetilhørsforhold inden for de tre (i Danmark fire) stænder. Og stænderne blev ikke defineret i kraft af økonomiske relationer og besiddelsesret til produktionsmidlerne, men derimod i kraft af social og kulturel status.¹¹ En analyse af de sociale og kulturelle forhold i et standssamfund må derfor tage udgangspunkt i tidens egen forståelse af social stratificering – i stænderne – og ikke i forhold, der tilhører en anden epoke – i dette tilfælde industrialismen.¹²

Fokuseringen på stænder i stedet for klasser var allerede Max Weber inde på. Weber hævdede i modsætning til Karl Marx, at mens klasser defineredes i kraft af markedet og de økonomiske relationer, defineredes stænder eller »statusgrupper« i kraft af den status og ære, som andre tillagde dem. Det enkelte menneskes sociale position var betinget af at være født ind i en bestemt stand, og denne stand og dens privilegier var juridisk defineret. Det var dog primært den enkelte stands livsstil og forbrugsstil, der afslørede hvilke mennesker, som tilhørte hvilken stand. Såvel rige som fattige, ejendomsbesiddere og besiddelsesløse kunne på kort sigt tilhøre den samme stand, men i det lange løb ville besiddelsen af ejendom og forbrugsgoder medføre, at man opnåede en højere status og dermed overgik til en anden og højere stand.¹³ En »standssituation« eller »statussituation« opstod, når en egenskab, som var fælles for mange mennesker, var genstand for en social vurdering af, hvorvidt den var »ærefuld« eller »vanærende«, og når denne vurdering

¹¹ Se f.eks. den norske historiker Ståle Dyrviks overvejelser om det dansk-norske standssamfunds karakter i modsætning til et klassesamfund i ovenfor anførte værk s. 169; En introduktion til Mousniers synspunkter om stænder og klasser findes i R. Mousnier: *The Institutions of France under the Absolute Monarchy 1598-1789 – Society and State*, 1979 og R. Mousnier: *Social Hierarchies, 1450 to the Present*, 1973. En diskussion af synspunktet, samt et argument imod, findes hos William Beik: *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France*, 1985, s. 6-9.

¹² Peter Burke: *History and Social Theory*, 1992, s. 61.

¹³ Max Weber: *Economy and Society* vol. 1, 1968, s. 302-307; H. H. Gerth & C. Wright Mills (eds.): *From Max Weber: Essays in Sociology*, 1970, s. 180-194.

betingede typiske træk ved menneskers livsskæbne, udgjorde disse træk en standssituation. Fysisk arbejde blev f.eks. betragtet som en sådan vanærende ting, der var forbeholdt de lavere og mindre fine stænder.¹⁴

Æresbegreber er vanskelige at arbejde med, men de er på den anden side helt uomgængelige at forholde sig til, når vi skal forsøge at trænge ind i en bestemt kulturs tænkemåde. Forestillingen om ære er nemlig, som den engelske antropolog Julian Pitt-Rivers har sagt, andet og mere end en måde at udtrykke billigelse eller misbilligelse på. Ved at analysere en given kulturs institutioner kan man nå til en forståelse af de æresbegreber, som hersker i denne kultur, fordi samfundets idealer afspejles i individernes ambitioner om at personificere og inkorporere kulturens idealer – qua deres adfærd. Ære danner med andre ord en forbindelse mellem samfundsidealerne og disses reproduktion i den enkelte. Forestillingen om ære er ikke blot en vanemæssig forkærlighed for en bestemt type adfærd, den udgør også et krav om en bestemt type behandling, som den enkelte gør krav på. Retten til stolthed er det samme som retten til status, og status etableres i kraft af genkendelsen af en bestemt social identitet. Respekt og forrettigheder gives f.eks. til dem, som kræver det, når de er tilstrækkeligt magtfulde til at sætte magt bag deres krav. Omvendt vil de »magtesløse« være ude af stand til at kræve nogen ære og æresbevisninger af de magtfulde. Det er med andre ord de magtfulde, som definerer, hvad der er ærefuldt, og hvad der ikke er det, og æresbegreberne vil således i større eller mindre grad altid afspejle de herskendes kulturelle normer.¹⁵

Kulturen og omgangsformerne i standssamfundet var med andre ord betinget af den sociale ære, der tillagdes de enkelte stænder jfr. traditionen og magtfordelingen, og samfundets hierarkiske opdeling afspejlede ikke så meget de enkelte stænders økonomiske formåen som den grad af ære, de kunne gøre krav på. Da adelen udgjorde den kulturelt mest magtfulde gruppe i standssamfundet, var det også dens æresbegreber, der konstituerede det kulturelle hegemoni, mens bønderne omvendt ikke kunne gøre nogen krav på æresbevisninger fra de andre standsgrupper. Dette var da, ifølge Andreas Schytte, også årsagen til, at så mange bønder forlod eller ønskede at forlade bondestanden: »Hvorfor forlader bonden sin plov for at blive dagdriver, eller et mageligheds redskab og tjener, under navn af domestik hos sit herskab? Uden tvivl for at få den ære som tjener, der nægtes ham som bonde. Folket i

¹⁴ Max Weber: Makt og byråkrati, 1997, s. 60.

¹⁵ Julian Pitt-Rivers: The Anthropology of Honour, J. Pitt-Rivers: The Fate of Shechem or the Politics of Sex. Essays in the Anthropology of the Mediterranean, 1977, s. 2ff.

monarkierne, ja overalt, vil være æret; det haster derfor til det sted, hvor æren er at finde«. ¹⁶ I tråd hermed hævdede landbrugsskribenten Søren Thestrup i 1759, at »alle, ja end bondesønnen selv vil højere op. De vil være fogeder, forpagtere, købmænd, herremænd og jeg ved ikke hvad«, og dette skyldtes, sagde Thestrup, at »den ulyksalige bondestand« var så foragtet. ¹⁷ At bonden i »de stores« øjne ingen ære havde, betød imidlertid ikke, at der ikke internt i bondekommunen herskede lige så strenge æresbegreber de enkelte familier imellem, som der herskede mellem stænderne i standssamfundet. Også bondekommunen udgjorde et æresfællesskab, hvor den enkelte familie dels gjorde krav på en bestemt social ære og dels forsøgte at leve op til den standsære, som bondestanden tillagde sig selv.

Den danske bondes standssituation var på linie med de øvrige stænders præget af et krav om konformitet inden for standen, og et krav til en bestemt livsstil, som man måtte bøje sig for, hvis man ville accepteres inden for sin stand. Da der ikke var noget »liv udenfor stænderne« at vælge, måtte den enkelte derfor tilpasse sig den kultur og den standsære, der herskede inden for hver enkelt stand. Lægen Frederik Krebs beskrev i 1870, hvorledes han til daglig oplevede bondens standssituation: »Inden for standsrammen er der ikke megen tale og tanke om frihed og selvbestemmelse, tværtimod er der noget, som meget vel kan stemples som standstyranni. Den enkelte tør ikke, selv i hvad der kunne synes uvæsentligt, afvige fra hvad hans jævnlige anser for det rigtige, det passende, det vil sige det i standen eller sognet almindeligt vedtagne (...) det er netop det karakteristiske ved det stænderske princip, at der våges strengt over ligestilling og ensartethed inden for standsrammen og ikke ret vel tåles nogen afvigelse fra det af standen givne og vedtagne«. ¹⁸ Men heri adskilte bondestanden sig ikke synderligt fra de tre øvrige stænder. Også her herskede der en standsære, som man skulle leve op til, hvis man ville accepteres som ligeværdig af de øvrige medlemmer af standen. Historikeren Peter Englund har f.eks. beskrevet den svenske adelsstands æresfællesskab og betonet, at der også blandt de adelige herskede et æreskodeks, hvorfra man ikke kunne afvige uden at tilsmudse sin ære. Da alle former for forandringer og afvigelser betragtedes som et brud på dette kodeks betød det, at standen fik et meget konservativt præg, hvor man snarere vendte blikket tilbage end fremad.

¹⁶ Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering vol. 1, Kbh. 1773, s. 415.

¹⁷ Søren Thestrup: Forslag om Hederne i Nørrejylland til Ager og Eng at optage, Danmarks og Norges oeconomicke Magazin vol. 3, 1759, s. 103.

¹⁸ Frederik Krebs: Den danske Bonde i vore Dage, For Idé og Virkelighed bd. 2, 1870, s. 329.

Hvad der ikke kunne legitimeres af traditionen og det dermed forbundne æreskodeks var skadeligt og den adelsmand, hvis adfærd ikke fulgte denne regel, stod i fare for at miste ære og reputation i sine fællers øjne.¹⁹ Det samme kunne med føje siges at gælde for bondestanden, blot var æreskodekset og æresfællesskabet et andet.

Med hensyn til Krebs' beskrivelse af standssituationen kunne man her komme med den indvending, at det i slutningen af 1800-tallet var anakronistisk at tale om stænder, da standssamfundet jo var blevet opløst i 1849. Men det var kun på det formelle – altså det politiske og juridiske plan – at denne opløsning var foregået: »Uagtet alle standsophævelser vil dog bondestanden endnu en lang tid vedblive at danne en særegen stand«, fortaltes det f.eks. i begyndelsen af 1860'erne, og bondestanden havde stadig »sine egne interesser, sine særskilte skikke og sæder, og den vil som sådan endnu længe vedblive at have en stor betydning for staten«. Standssamfundet levede med andre ord videre i folks hoveder, formel ophævelse eller ej.²⁰

Kultur, klasser og status

Den norske historiker Ståle Dyrvik advarede for nogle år siden historikerne mod at fokusere for meget på økonomiske klasser og erhvervsforhold, når de studerede standssamfundet. Herved overså de nemlig, at det ikke var erhverv og økonomi, der bestemte kulturen og de sociale forhold i dette samfund:

»Grundlaget for ethvert studie af social struktur og social lagdeling er en meningsfuld inddeling af befolkningen i grupper. I udgangspunktet er en mængde kendetegn mulige som inddelingskriterier, men traditionelt har erhvervet været det mest brugte. Det skyldes selvsagt, at erhvervet kan formodes at samvariere med en række andre vigtige kriterier: Indtægt, materielle kår, status, social omgang osv. Men dermed er en meget speciel fortolkning lagt ind i gruppebestemmelsen, nemlig at økonomi er det vigtigste for et individs og en gruppes sociale placering. Men lader det sig udelukke, at egenskaber, som er vanskelige at spore i eftertiden, såsom byrd, sprog, dannelse og »kultur«, ikke også kan have været vigtige? En yderligere svaghed ligger i, at det er så vanskeligt at finde kilde-

¹⁹ Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s. 103-119.

²⁰ A. Hahn: *Om den danske Bondestands Stilling i Samfundet*, A. Hahn (udg.): *Tidskrift for den danske Bondestand 1861-62*, s. 218.

mæssig indgang til samtidens egne vurderinger af social lighed og ulighed. Direkte udsagn er sjældne, og det er til dels meget vanskeligt at kortlægge den adfærd, som skulle afsløre hvem der følte tilknytning til hvem. Valg af ægteskabspartner er en sådan type adfærd, men studier af dette er fremdeles en mangelvare. Altså: Historikerens konstruktion af sociale grupper i fortiden hviler nok så ensidigt på erhvervskriteriet. Dermed taber den de fleste immaterielle kendetegn og sker i stor grad uden reference til samtidens egen subjektive vurdering af gruppetilhør og rang«.

Dyrvik mente, at forskellene mellem de enkelte stænder stak så dybt, »at stænderne kan opfattes som skarpt markerede delbefolkninger med hver sin egenartede materielle og åndelige kultur«. ²¹

Dyrviks pointe er den samme som Max Webers og Roland Mousniers, og hans understregning af, at det er nogle helt andre faktorer, der er socialt betydningsfulde i et standssamfund end i et klassesamfund, er vigtig at holde sig for øje, når vi taler om det førmoderne Danmark. Det var ikke udelukkende økonomisk formåen, der betingede de enkelte stænders forhold til hinanden, men derimod, som Dyrvik her antyder, stand og rang, status og social ære. Det, som Weber kalder *standsæren*. Kun i lyset af denne standsæres betydning bliver det f.eks. forståeligt, at en jysk adelig godsejers hustru i 1700-årenes anden halvdel ikke ville sidde til bords med en velhavende proprietær af borgerstand, og hvorfor en ung embedsaspirant i 1800-årene måtte flygte hals over hoved ud af et værtshus, da han til sin skræk opdagede, at værten var en hjemsendt spillemand fra hans egen militærafdeling. ²² Det bliver ligeledes forståeligt, hvorfor en ældre etatsråd omkring 1770 kunne blive rystet over i et skuespil at overvære, at skuespilleren J. D. Preisler, der var søn af en justitsråd, i en scene kyssede en anden skuespiller på hånden – da denne anden vel at mærke ikke hørte til »de fornemme.« Det var, bemærker K. L. Rahbek i sine erindringer, »som han ved denne fornedrelse af en justitsråds søn så rangforordningens hele Sinai rystet i sine grundvolde.« ²³

²¹ Ståle Dyrvik som ovenfor anført s. 168f (min oversættelse). Her er Dyrvik på linie med den amerikanske antropolog Robert T. Anderson, der i et historisk-antropologisk arbejde om europæisk kultur fra 1971 hævdede, at forskellene mellem bøndernes, borgernes og aristokraternes kultur var så store, at man reelt kunne tale om virkelige, grundlæggende kulturforskelle, Robert T. Anderson: *Traditional Europe. A Study in Anthropology and History*, Belmont, Ca. 1971, s. 16ff.

²² J. D. W. Westenholtz: *Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden, 1772*, s. 137; Peter Riismøller: *Standspersoner, godtfolk og almue, Folk og Kultur 1974* s. 138.

²³ J. L. Rahbek: *Erindringer af mit liv* bd. 1, Kbh. 1824, s. 305.

Standsærens altoverskyggende betydning kommer også til udtryk i en voldssag fra 1765, hvor landsdommer Leth i Viborg blev overfaldet af sin kollega, landsdommer Schinkel, på grund af en retssag, hvori Schinkels personlige protegé, prokurator Rasmus Bondo, havde været involveret. Efter sagen bebrejdede Bondo Leth, at han havde stemt i disfarvør for ham, og patronen Frederik Schinkel støttede ikke alene sin protegé, men overfaldt tillige sin landsdommerkollega og traktede ham med hug og slag. Under alt dette stod Bondo klar, rede til at gribe ind, hvis Leth skulle finde på at forsvare sig og slå igen – og netop derfor fandt Leth sig tålmodigt og stiltiende i de mange tæsk, uden så meget som at gøre ét eneste forsøg på at forsvare sig: »At blive overfalden af landsdommer Schinkel var hårdt« fortalte Leth senere til overkancellisekræter Otto Thott, »men det var dog min ligemand, men skulle den af alle honnette folk ringeagtede Rasmus Bondo have lagt hånd på mig, ville jeg have anset det for en klik, den jeg aldrig kunne tørre af mig«. Leth ville altså hellere afstå fra at forsvare sig mod Schinkels overgreb end risikere, at en socialt lavere stillet lagde hånd på ham. Så stor var den ærekrænkelse, der i givet fald ville have ramt ham, at den ville have tilintetgjort hans personlige stolthed og sociale ære.²⁴

Det var et spørgsmål om, at »standsæren« ville blive besudlet ved omgangen med folk af lavere stand. En besudling, der for enhver pris måtte undgås, hvis den sociale ære skulle opretholdes.²⁵

En lignende situation ser vi i 1780 i en batalje, som fandt sted på Kongens Nytorv i København: Kl. 7 om aftenen en dag i august måned dette år blev kammerjunker Benzon på Kongens Nytorv overfaldet af skuespilleren Adam Gjelstrup fra Det kongelige Teater. Hændelsens detaljer ligger hen i det dunkle, idet »akteur Gjelstrup« hævdede, at Benzon havde slået først, hvorimod Benzon påstod, at »akteuren« havde overfaldet ham bagfra, mens han var ude at spadserere. Dette er imidlertid ikke væsentligt. Sagens kerne ligger et helt andet sted, nemlig deri at Benzon, som var kammerjunker og dermed havde en placering i rangen og kunne gøre krav på en bestemt social ære, i overværelse af byens »pøbel« ikke alene var blevet besmudset, men direkte overfaldet af en borgerlig person, der stod helt uden for rangklasserne. Hermed havde skuespilleren beklignet Benzons ære således, at denne, ifølge eget udsagn, havde lidt et så stort ærestab og så stor beskæmmelse, at han aldrig siden ville kunne gøre krav på sine ligemænds ære og agtelse.

²⁴ Jeppe Aakjær: Lidt Degnehistorie fra Nordsalling, Jeppe Aakjær: Samlede Værker bd. 5, Kbh. 1919, s. 238ff.

²⁵ Max Weber: Makt og byråkrati s. 62.

Gjelstrup havde med andre ord ikke alene overfaldet kammerjunkeren og tilføjet ham nogle smertende slag, langt mere smerteligt var det, at Gjelstrup ved samme lejlighed fratog Benzons hans sociale ære.

Generalprokurør Bang, der efterfølgende blev bedt om at udtale sig i sagen, hævdede, at Benzons havde været udsat for et overfald, som efter loven kunne betegnes som »kvalificeret vold«, og hans analyse af begivenhedsforløbet illustrerer glimrende samfundets opfattelse af den vertikale ære, som var forbundet med det at være af rang og stand: »Ukvalificeret havde det været«, siger Bang, »når sådan gerning var passeret imellem folk af ringe stand som arbejds- og vognmandskarle, kuske, kældermænd, håndværksbursere og den ringeste klasse af indvånere og borgere i København, som imellem deres jævnlig og i deres lag kunne have haft lige god estimation som tilforn og været lige brav karl for det, og dér kunne straffen ifølge loven dikteres med tre gange 40 lod sølv«. Anderledes delikate forholdt det sig imidlertid i denne sag:

»Men denne straf passer sig ej på alle personer; thi den, som statuerer det, siger tillige, at i fald en forvoven gav en af de fornemste mænd i landet stokkeprygl på offentlig gade, skulle han ej anderledes anses, end om han havde givet samme stokkeprygl til denne fornemme mands kusk, hvilket dog enhver af den mindste *bon sens* kan skønne at være en ufuldkommen og upasselig dom. Et sådant faktum som dette er in abstracto betragtet, uden henseende til den persons *qualité*, som er den lidende, simpel vold; men når denne tages med i betragtning, bliver det kvalificeret. Således havde det været, når kammerjunker Benzons ligemand havde brugt den opførsel imod ham som Gjelstrup; men mere kvalificeret er det, når en aktør bruger den imod en af kongens kavalerer; thi han betager ham derved for altid den existimation, som han, kammerjunkeren, imellem sine ligemænd, de andre hofkavalerer, har kunnet og burde prætere, og som lovene og ingen magt kan give ham; thi efter den almindelige vedtagne måde at tænke på iblandt folk over den almindelige stand kan sådanne stokkeprygl ej afviskes uden med blod, og det er just denne afvisningsmåde, lovene forbyder, så at den vedtagne tænke- og handlingsmåde chokerer her lovene; og omendskønt kongens visdom og magt hindrer her eksekutionen af denne almindelige vedtagne tænke- og handlingsmåde i sådan begivenhed og beskytter den, som holder lovene, så kan dog ingen magt og visdom hindre, at endog den, som følger anord-

ningerne i dette tilfælde, taber sin existimation hos sine ligemænd og alle tider vil blive anset med en slags ringe agtelse. Og agtelse blandt folk er af uskatterlig pris og kan ej vindes tilbage i denne begivenhed uden ved at overtræde kongens villie og landets lov og følge den modsatte almindelig vedtagne mening om dueller.«²⁶

Havde Gjelstrup været en af Benzons ligemænd – dvs. i æresfælleskab med kammerjunkerens – ville der med andre ord have været tale om almindelig vold, der ikke ville have besmudset Benzons ære, og som kunne have været sonet med en bøde. Men da det var en simpel skuespiller, der overfaldt kammerjunkerens, kunne denne kun genvinde sin ære ved at udfordre Gjelstrup til duel, og duellering var ifølge loven forbudt. Benzons ære blandt ligemænd var med andre ord uigenkaldelig tabt.

Sagen minder om episoden mellem Leth, Schinkel og Bondo i Viborg og vi forstår, at kammerjunker Benzons forsmædelse var stor, da han – ifølge eget udsagn – var blevet overfaldet uafvidende og bagfra – uden en jordisk chance for at undvige denne forsmædelse – »den groveste af alle fornærmelser«, som han selv formulerede det i en klage til kongen. Og Generalprokurøren var enig med Benzon, da også han primært hæftede sig ved spørgsmålet om Benzons »existimation« og ærestab. Det forkastelige var ikke, at Gjelstrup havde brugt vold mod Benzon, men derimod at han havde brugt vold imod den, »der ej var hans ligemand«. Det var ærestabet, der var det altafgørende.

Det, som hændte Benzon var, at hans ære var blevet uopretteligt skadet, idet Gjelstrup ikke havde overholdt de uskrevne regler, som samfundets vertikale æreskodeks foreskrev, nemlig kun at have tæt fysisk kontakt med folk inden for ens egen æreskategori. Derfor burde Gjelstrup, hævdede Bang, skilles ved sin »existimation« blandt sine ligemænd, ligesom Benzon var blevet det, »og den ville han miste ved Rasp-huset« eller ved at »stå tre dage en suite i gabestokken en time om dagen og derefter forvises byen«. Dette var dog op til »dommerens skøn«. Sagen endte imidlertid med, at Gjelstrup via kongelig indgriben dømtes til seks måneders fængsel i Blåtårn.²⁷

²⁶ Duellering var forbudt ifølge Danske Lov 6-8; Om den danske duellovgivning iøvrigt, se Sune Chr. Pedersen: Duellering i Danmark s. 16-38, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1999.

²⁷ Julius Bidstrup: En Disput mellem en Kammerjunker og en Akteur i Aaret 1780, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1890, s. 516-520.

Rangsamfundet

Elleve år efter enevældens indførelse i 1660 lod den enevældige monark udfærdige en rangforordning, der på det formelle plan gjorde op med det gamle standssamfunds traditionelle forestillinger om sociale hierarkier, status og ære. Rangforordningen tog ikke meget hensyn til traditionelle standsgruppers hævdvundne positioner i hierarkiet. Den modellerede derimod godt og grundigt om på de gamle skillelinier og skabte et nyt officielt hierarki, som alene var baseret på monarkens gunst og velvilje. Systemet skabte en lang række nye statusgrupper – til tider omtalt som rangstanden – der ikke var bundet op på tilhørsforhold til de traditionelle fire stænder. Det nye æreshierarki tog i stedet udgangspunkt i den enevældige konges embedsadministration, således at status og ære knyttedes til betjeningen af embeder (charger) i kongens administration, og der fandtes ingen formel ære uden for denne: Med rangforordningen af 25. maj 1671 blev det officielt fastslået, at statstjeneste var det afgørende i prestigehenseende.²⁸

Historikeren Erling Ladewig Petersen har på baggrund heraf argumenteret for, at standssamfundet blev opløst efter enevældens indførelse,²⁹ og han suppleres af Knud J. V. Jespersen, der bl.a. har sagt, at enevældens nye politik »bevirkede en begyndende nedbrydning af de gamle standsgrænser og introduktion af en ny klassestruktur, som ofte gik på tværs af linierne i det gamle stændersamfund«. Summen af disse bestræbelser medførte, siger Jespersen, »i realiteten intet mindre end en revolution af det danske samfund.«³⁰ Ladewig Petersens og Knud J. V. Jespersens synspunkter er ikke urimelige, for der er ingen tvivl om, at inddelingen i kongeligt definerede rangklasser fik en enorm betydning for den sociale tænkemåde 1700-tallet igennem, men på den anden side er bruddet med det gamle nok trukket for hårdt op, hvilket Jespersen da også selv er opmærksom på.³¹ Selvom standsbegrebet på mange måder blev sat ud af kraft og i stigende grad måtte opleves som

²⁸ Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. bd. V, 1971, s. 584. Efterfølgende udkom der nye og reviderede rangforordninger i 1679, 1680, 1693, 1699, 1717, 1730, 1734, 1744, 1746 og 1808.

²⁹ Erling Ladewig Petersen: *Dansk socialhistorie* bd. 3: *Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700*, 1980, s. 422ff.

³⁰ Knud J. V. Jespersen: *Tiden 1648-1730*, Søren Mørch (red.): *Gyldendals Danmarkshistorie* bd. 3, 1989, s.199; id.: *For dyd, tro tjeneste og mandige bedrifter*, Mogens Ben-card & Tage Kaarsted (red.): *Fra Korsridder til Ridderkors. Elefantordenens og Dannebrogordenens historie*, 1993, s. 60.

³¹ Knud J. V. Jespersen: *Tiden 1648-1730* som ovenfor anført.

en anakronisme, var det ikke desto mindre stadig gangbart som sprogligt værktøj, når der skulle tales om de enkelte sociale grupper.³² Som Ståle Dyrvik har sagt, fortæller rangsystemet med sin fint graduerede skala mere om rækken af enkeltpositioner end om samfundets forståelse af større sociale grupper.³³

Ikke alene vedblev man at foretage brede sociale kategoriseringer på baggrund af standsinddelingen, men lovgivningen benyttede sig også stadig af standsbegrebet, når der skulle udstikkes retningslinier for de enkelte samfundsgrupper. Det 18. århundrede igennem vedblev de kongelige forordninger m.m. således at tale om adel, gejstlighed, borger- og bondestand, og det vil derfor være forkert at påstå, at standsamfundet forsvandt med enevælden. Det forsvandt ikke, men det blev ændret, ligesom standsbegrebet selv undergik en sproglig ændring i løbet af århundredet. Omkring år 1700 var begrebet *stand* et udtryk for en bestemt politisk og social status, omkring år 1800 var det snarere en erhvervsbetegnelse. Dette belyses bl.a. af, at militærpersoner og embedsmænd i stigende grad blev omtalt som militærstænder og embedsstænder, uden at standsinddelingen af den grund blev forøget fra de klassiske fire til seks stænder. Der var i stedet tale om en uformel begrebsnuancering, hvor man dels brugte standsbegrebet i sin gamle betydning og dels i en ny og mere upræcis, hvor begrebet blot henviste til en bestemt gruppe af erhvervsudøvere, og ikke til en politisk defineret gruppe med visse særrettigheder.

I rangsystemet indordnedes de enkelte embeder i en række *klasser*, hvor der inden for hver klasse optrådte en række charger, som var nummererede efter fornemhed, og der knyttedes en vis status og visse privilegier til hver enkelt klasse. F.eks. fik de borgerligt fødte embedsmænd i 1679 tillagt adelige privilegier for sig selv, hustruer og børn (personlig adel), og fra 1693 fik betjentene i de tre første rangklasser arveligt adelskab for sig og efterkommere.³⁴ Enhver person, der havde en plads i en af disse rangklasser gik til enhver tid forud for en hvilken som helst person, der ikke havde det – også selv om denne person evt. var gejstlig eller var af gammel adel (fra før 1660). Det siger sig selv, at dette var en revolutionerende ændring af det traditionelle hierarki, og at det gav sig

³² Også Aksel E. Christensen mente, at enevældens stat fortsat var et standssamfund: »Enevældens indførelse i Danmark medførte dog ingenlunde, at standsbegrebet forsvandt«, Aksel E. Christensen: *Det danske stændersamfunds epoker. Et rids*, Svend Ellehøj, Svend Gissel & Knud Vohn (red.): Festskrift til Astrid Friis, Kbh. 1963, s. 46.

³³ Ståle Dyrvik: Som ovenfor anført, s. 170.

³⁴ *Ibid.* s. 585f, 624ff.

udslag i misfornøjelse blandt de traditionelt fornemme personer, som ikke var i rangen, kan ikke undre.³⁵

Ikke blot de adelige, som med rangforordningen pludselig så sig berøvet deres traditionelle forrang og status, men også de gejstlige, var utilfredse med den nye tilstand. De gejstliges embeder indgik ikke, på nær nogle få topposter, i rangen og de måtte derfor se passivt til, at traditionelt mindre ærværdige personer med en rangplacering gik forud for dem ved alle officielle lejligheder: »Imidlertid gå alle de« fortæller f.eks. Henrich Ussing i sin afhandling om kirkeforfatningen fra 1787, »som findes i rangforordningen, unægtelig før alle de andre, om de førstes embeder og fortjenester end er nok så ubetydelige; en kornet, en fændrik går før en stiftsprovst og en borgmester; og en sekretær går før en slotspræst, en provst og en byfoged; så underligt, som det end synes, og så stor forskel som der er på deres embeders og fortjenesters vigtighed.«³⁶

For den ubetitlede adel fandtes der en anden mulighed for at opnå en position i rangen, og denne mulighed bestod i at modtage en kongelig orden, enten den sjældent uddelte Elefantorden (blå ridder) eller den oftere uddelte Dannebrogorden (hvid ridder). Med indstiftelsen af Dannebrogordenen i 1671 og dens begrænsning til kun at måtte uddeles til adelige, fik kongen et middel i hænde, hvormed han kunne uddele nådesbevisninger til den del af den gamle adel, som var modstandere af det nye system. Titlen som hvid ridder placerede nemlig bæreren i en af de allerhøjeste rangklasser, og da den pågældende adelsmand næppe kunne sige nej til at blive benådet med en kongelig orden, betød det, at kongen ad denne vej kunne pacificere evt. gammeladelig modstand mod det nye system.³⁷

Rangsystemet fungerede ikke således, at man de facto skulle beklæde en post i kongens administration for at være i rangen. Kongen kunne frit benåde enhver undersåt med en titel (karakter), uden at den karakteriserede beklædte den pågældende position. »Vore rangspersoner (...) have titler af det, som de hverken er eller agter at blive«, siger således Ludvig Holberg, og »erfarenhed viser også, at de fleste mænd,

³⁵ Kritikken fik f.eks. mæle i det anonymt forfattede skuespil *Grevens og Friherrens Komædie*, som tilskrives højadelsmanden Mogens Skeel, og hvori Skeel kritiserede rangsystemets opdeling af adelen i forskellige fornemhedsgrader, Anna & Michael Jensen (udg.): *Grevens og Friherrens Komædie*, 1969.

³⁶ Henrich Ussing: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer 3. Deel*, Kbh. 1787, s. 875.

³⁷ Knud J. V. Jespersen: *For dyd, tro tjeneste og mandige bedrifter*, Mogens Bencard & Tage Kaarsted (red.): *Fra korsridder til ridderkors. Elefantordenens og Dannebrogordenens historie*, 1993, s. 64.

som jager efter rang og højere titler, anfører til motiv gemenligen ikke andet end deres anciennitet således, at en kancelliråd søger om at blive justitsråd, alene fordi han udi nogle år haver slidt på den første karakter.«³⁸ Som oftest var rangtitlerne rene ærestitler, der kunne sikre de heldige en plads på bekostning af de mindre heldige, og derfor opstod der også en vis forvirring, idet man aldrig kunne vide, om den karakteriserede person reelt besad en embedspost eller blot var blevet benådet med titlen.³⁹ Da placering i rangen ene og alene var afhængig af kongelig gunstbevisning, og rangsystemet dermed afspejlede den nye samfundsorden, som enevælden ønskede at opbygge, tjente rangen først og fremmest til at udhule den gamle adels traditionelle forrang, men den bevirkede også, at der skabtes en yderligere social distinktion inden for de enkelte stænder.⁴⁰

En rangplacering indebar f.eks. en lang række privilegier – specielt de adelige privilegier var eftertragtede – og den enkeltes rangplacering fik til følge, at han med familie overalt skulle gå foran andre med lavere rang og status.⁴¹ Dette kom særligt til udtryk i spørgsmålet om »gang og sæde« ved kongelige tafler, baller, teateropførelser mv., hvor de højeste rangklasser havde fortrinsret for de lavere med hensyn til placering i kongens nærhed, bespisning og servering: I december 1766 blev der f.eks. afholdt maskerade på Christiansborg slot, men det var kun medlemmer af de første 6 (ud af 9) rangklasser, der havde adgang til lystighederne, mens man i 1787 holdt bal *paré en domino* i Hofteateret for alle 9 klasser. Disse baller og maskerader var en jævnlige tilbagevendende begivenhed året igennem, og her kunne folk se og blive set og dermed synliggøre deres fornemme rang.⁴² Folk »som ville passere for noget« – smukke eller skikkelige folk, som samtiden kaldte

³⁸ Ludvig Holberg: Epistola CCCII og CDXXX, F. J. Billeskov Jansen (udg.): Ludvig Holberg. Epistler bd. IV, Kbh. 1949, s. 7 og 343.

³⁹ Knud J. V. Jespersen: Gyldendals Danmarkshistorie bd. 3: Tiden 1648-1730, 1989, s. 205. Yderligere »konfusion« opstod når embedspersoner fik deres afsked »i nåde«, idet de i så fald beholdt deres rangtitel. For at forekomme disse forviklinger bestemte en rangforordning af 12. august 1808, at de fornemste rangspersoner i de to første klasser for fremtiden skulle inddeles efter personer med et virkeligt embede og personer, der blot besad rangtitlen. De to første klasser fik således hver en rangtitel, der adskilte sig fra de i klasserne bestemte embedstitler. Når en person efterfølgende blev afskediget i nåde, skulle han nedlægge sin embedstitel og i stedet overtage denne rangtitel, Schous Forordninger.

⁴⁰ Nils G. Bartholdy: Rang, Erik Alstrup & Poul Erik Olsen (red.): Dansk kulturhistorisk Opslagsværk vol. II, Aarhus 1991, s. 721f.

⁴¹ Id.: Adelsbegrebet under den ældre enevælde som ovenfor anført s. 585.

⁴² Louis Bobé: Fra Hoffet og Byen, Julius Clausen & Torben Krogh (red.): Danmark i Fest og Glæde vol. 3, 1750-1820, Kbh. 1935, s. 86f; Haavard Rostrup (udg.): Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788, Kbh. 1985, s. 286. Af

dem – var derfor også villige til at gå langt for at få sig en høj placering i rangen.⁴³

Rangsystemets kulturelle praksis

Enevældens nedbrydning af adelens monopol på status og kongelig gunst og rangsystemets opdeling af folk i klasser smittede hurtigt af på hele samfundet, idet det nu var teoretisk muligt for enhver at opnå kongelige gunstbevisninger og få del i de privilegier, som en placering i rangen indebar. Privilegier som traditionelt havde været forbundet med det at være adelig. Det førte derfor også til en social kappestrid (emulation) blandt de mest velstillede borgere om at være fornemmet og om at have den højeste rang, og det betød bl.a., at man for enhver pris ville optræde fornemt ved at tillægge sig en fornem livsstil. Den adelige Frederik Moltke og den senere stats- og gehejmekabinetsssekretær Ove Høegh-Guldberg mente således begge, at det var rangsystemet, der skabte den umådeholdne ødselhed, som var kendetegnende for perioden, og ville man ødselheden til livs, måtte man derfor indskrænke uddelingen af rangtitler. Man skulle være meget forsigtig med at uddele karakterer, siger Moltke således i 1758, for de er »de fornemste kilder til overdådighed«. Først driver forfængelighed folk til at søge om rang, og dernæst efteraber de dem, som allerede har det, »og vil ikke give dem noget efter i pragt. Har de intet, sætter de sig i ubeskrivelig gæld, for at undgå den store skam at give de andre noget efter.« Og Høegh-Guldberg var af samme mening, da han under pseudonymet Philodanus i 1770 bad »vor kære konge« om at standse karaktersygen og ikke »benåde med rang uden virkeligen fortjente personer«. Gjorde kongen det, ville »den større konsumtion [få] et dødeligt stød.«⁴⁴

Adresse-Contoirets Efterretninger 24.12.1787 kan man se, hvorledes kontrollen udøvedes med de enkelte gæster og hvorledes man sikrede sig, at deltagerne havde den foreskrevne rang: »Onsdagen den 2. januarii bliver bal paré en Domino på Hofteateret for alle 9 classer om aftenen kl. 7. Enhver, som agter at bivåne dette bal, ville i forvejen indsende deres navne til Hr. Kasserer Juul, da billetterne med enhvers navn påtegnet kan afhentes samme dags formiddag i den så kaldede Prokuratorstue på Christiansborg fra kl. 9 til 12«, Raastrup som ovenfor anført. Om 1700-tallets maskerader iøvrigt, se Sune Chr. Pedersen: Maskeradens historie – en historie om menneskesyn i forandring, Folk og kultur 1998, s. 57-72.

⁴³ Erik Pontoppidans formulering i Eutropii Philadelphi Oeconomiske Balance eller uforgribelige Overslag paa Dannemarks naturlige og borgerlige Formue, Kbh. 1759, s. 195. J. L. Rahbek kalder i sine erindringer dette befolkningslag for »smukke folk«, mens J. S. Sneedorff, P. F. Suhm m.fl. benævner dem »De skikkelige«.

⁴⁴ Frederik Ludvig Moltke: Breve om Overdaadighed og dens skadelige Følger i en Stat, Kbh. 1758, s. 63; Ove Høegh-Guldberg: Philodani Undersøgelse, af Philopatreiases

Forskellige iagttagere af 1700-tallets samfundsliv hudflettede fra tid til anden den omsiggribende rangsyge i deres værker: Ludvig Holberg gjorde nar heraf i sine komedier (f.eks. *Jacob von Thyboe*, *Don Ranudo* og *Den honnente Ambition*) og i flere epistler, Christian Falster harcellerede over rangsygen i sine satirer (særligt i *Den utidige Rangsyge* fra 1722), Erik Pontoppidan analyserede rangsygens konsekvenser for samfundsokonomien og konkluderede, at den var ødelæggende for landets betalingsbalance (*Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance* fra 1759), og Sorø-professoren Jens Schellerup Sneedorff viede store dele af sit »sociologiske« projekt – *Den patriotiske Tilskuere* – til en kritik af rangsystemets sociale konsekvenser: »En borgermand« skrev han f.eks. i 1763,

»som har fået en bestilling af nogen anseelse eller og en rang, som gør hans person langt fornemmere end hans betjening, holder det ikke alene uanstændigt at sætte sin søn til handelen, og at lade ham lære en kunst [håndværk]; det skikker sig ikke engang, at lade ham være uden karakter så længe indtil han har lært noget af det, som han skulle vide i den stand, hvortil han er bestemt. Han må enten, såsnart han kommer ud af skolen, eller og før, om det kan lykkes, have en titel, og hans frøkendatter (thi denne titel er allerede meget borgerlig) frøkenen, siger jeg, hun må endnu højere op. Det skikker sig ingenlunde for hende, at tage en mand, som har en mindre rang end hendes hr. papa. Jeg ville ikke heller råde sådan en ærlig mand til at tage hende, med mindre han var meget overbevist om hendes fornuft. Hun skulle måske tro, at hun, ved at fornedre sig selv så mange trin, havde gjort hendes mand et offer, som han hverken havde penge eller fortjenester nok til at betale«. ⁴⁵

De sociale relationer blev under indtryk af rangtænkningen præget af kampen om ære og prestige, og kampen smittede af på hele samfundets kultur, på alle stænders tænkemåde og blev selve det sociale mål i tilværelsen, som den enkelte stræbte efter: Ikke rigdom for rigdommens egen skyld, men derimod fordi rigdom kunne løfte én op i en højere »klasse«, hvor man kunne opnå gunst- og æresbevisninger, man ellers ikke havde mulighed for. Allerede i 1690 havde Christian V ladet udfær-

Anmærkninger, Iste Hæfte, Kbh. 1770, s. 32. I en lille afhandling om overdådighed, hvor historikeren P. F. Suhm i 1771 foregreb de punkter, som senere skulle komme til at indgå i de to overdådighedsforordninger fra 1783, erklærede også han, at man skulle »være sparsom udi karakterers uddelelse.«, P. F. Suhm: *Tarvelighed*, P. F. Suhm: *Samlinger* bd. 1, Kbh. 1771, s. 53.

⁴⁵ *Den patriotiske Tilskuere* 3. Aargang, andet Bind, 1763, s. 666.

dige en takst for de personer, som ville have rang og charger, og Frederik IV lod i 1715 offentligt kundgøre, at man »imod en rekognitions erlæggelse kunne købe expectancer, bestillinger, charger og titler«. ⁴⁶ Havde man penge nok, kunne man derfor indgive en ansøgning og tilkøbe sig en plads i rangen. Formue i sig selv var ikke af nogen større social værdi uden en passende rangplacering, og selv den rigeste borger ville aldrig kunne gøre krav på samme agtelse som en mindre velstående, der til gengæld havde en plads i rangordenen. Omvendt blev den fattige rangsperson »snarere foragtet end den fattige borger«, ⁴⁷ og derfor ville apoteker Claus Seidelin i Nykøbing på Falster ikke søge om rang, selvom han af venner kraftigt blev opfordret til det, thi »dertil har jeg ikke kunnet fatte nogen inclination og det formedelst adskillige årsager«. Seidelin havde mange børn og mente ikke, at han havde råd til deres »fremdragelse i rangstanden.« ⁴⁸

Hvor vigtigt det var for en person med sociale ambitioner at være i rangen, ser vi bl.a. af, at selv folk uden store midler var villige til at spendere overordentlig store pengebeløb på køb af rang: I 1774 søgte den jyske godsejer Daniel Fischer f.eks. om at måtte forundes titel af »virkelig kammerråd« mod at betale 600 Rdlr., men da han ikke havde pengene, bad han samtidig om at måtte vente med betalingen til Viborg Snapsting, hvor han ventede at indkassere en del gæld. ⁴⁹ »Ære« var altså blevet til en handelsvare, og derfor kunne »gentleman-historikeren« P. F. Suhm i 1762 sige, at enhver formuende kunne »købe sig et nobilitationspatent eller anden ærestitul«. ⁵⁰ Nils G. Bartholdy har i tråd hermed sagt, at hovedparten af de nobiliteringer, som blev foretaget under enevælden rent faktisk skete efter ansøgning og mod betaling. ⁵¹ Det er et forhold, som vi ser yderligere belyst i K.L. Rahbeks erindringer, hvor han i en passage fortæller, at hans fader i 1760'erne havde overvejet at lade sig adle, da han ønskede at ægte en adelig enkefrue: »Skulle nu enken ingen mesalliance gøre, måtte min fader også lade sig adle, som overalt den gang var særdeles efter tidernes lejlighed....« Rahbeks fader

⁴⁶ Edvard Holm: Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 vol. 2, Kbh. 1886, s. 150f.

⁴⁷ Henrich Ussing som ovenfor anført s. 869.

⁴⁸ Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): Memoirer og Breve bd. XXII: Apotheker Claus Seidelins Optegnelser om sit Levned 1702-1782, Kbh. 1969, s. 208.

⁴⁹ Anthon Fuglsang: Fra Rentekammerets Arkiv i 1770erne, Aarhus Stifts Aarbog bd. 41, 1948, s. 100f.

⁵⁰ P. F. Suhm: Beviis at Videnskaber ere unyttige og skadelige heldst for Standspersoner, Tronheimske Samlinger bd. 2, 1762, s. 218f.

⁵¹ Nils G. Bartholdy: Adel, Erik Alstrup & Poul Erik Olsen: Dansk kulturhistorisk opslagsværk bd. 1, 1991, s. 2.

fik imidlertid en kurv, og der blev intet adelskab ved den lejlighed. Rahbeks erindring om faderens giftetanker afslører imidlertid, at adelskab var et spørgsmål om penge, og viste det sig opportunt at være adelig, lod det sig løse på pragmatisk vis.⁵²

Kongen benyttede også nobiliteringerne, ordenerne og ranginstitutionen til at slippe let om ved gæld til sine borgerlige og adelige kreditorer – til »at betale dem med røg i stedet for realia« som Suhm formulerede det. Da amtmand Hans de Hoffman i 1760 havde brugt 1200 Rdlr. af egen lomme på at foretage udskiftningsforretninger på den jyske hede og senere søgte om godtgørelse heraf, modtog han ingen penge, men i stedet en titel som etatsråd!⁵³ Stands- og rangsamfundets rivalisering om status og prestige udnyttedes med andre ord til pekuniær vinding for staten, hvilket yderligere understregedes af, at alle rangspersoner fra 1764 betalte en årlig rangskat. En placering i 1. klasse kostede 80 Rdlr. årligt, mens en placering i 9. klasse kostede 6 Rdlr.⁵⁴ I konsumtionsforordningen fra 1778, hvori det bestemtes, hvor høje afgifter man skulle betale for at blive ægteviet, var det også rangspersonerne, der måtte holde for: Rangspersoner måtte således af med 50 Rdlr. for at blive smedet i hymens lænker, mens ukarakteriserede adelige og borgerlige godsejere uden for rangen kunne nøjes med 20 Rdlr., gejstlige med 10 Rdlr. og folk af bondestand slap gratis.⁵⁵

Staten brugte dermed rangsystemet som et led i den økonomiske politik, man spillede bevidst på undersåtternes forfængelighed og »rangsyge«, og brugte rangen til at forøge statskassens altid slunkne

⁵² I sine ovenanførte arbejder har Nils G. Bartholdy argumenteret for, at det adelskab man fik via sin rangplacering formelt var lige så gyldigt, som en egentlig nobilitering. Dette ser man af, at også de rangadelige kunne få plads på institutioner som f.eks. de adelige jomfruklostre (Vallø pånær), der var forbeholdt adelige. Det er derfor interessant at notere sig, at Rahbeks fader overvejede at lade sig adle, for rent faktisk havde han en plads i rangen, idet han var embedsmand i toldvæsenet. Og da den unge Rahbek i 1770'erne blev indskrevet på universitetet skete det »inter nobilis«, på grund af faderens rangplacering. Man var med andre ord ikke »rigtigt« adelig, selvom man var i rangen, men havde blot lige privilegier med de adelige. Dette belyses yderligere af den omstændighed, at Rahbek, der var en sand patriotisk borger, i sine erindringer giver udtryk for sin glæde over, at faderen alligevel ikke lod sig adle. Placeringen i rangen og faderens status som rangadelig talte ikke, K. L. Rahbek: *Erindringer af mit Liv* bd. 1. Kbh. 1824, s. 20; 179.

⁵³ Julius Clausen (udg.): P. Fr. Suhms »Hemmelige Efterretninger om de danske Konger efter Souverainiteten«, *Vor Fortid*, 2. årg. 1918, s. 262; 1780 Coldinghuus Amtis Omstændigheder 1780 af H. de H., s. 42. B 6 C Koldinghus Amtis Arkiv nr. 206, Landsarkivet for Nørrejylland.

⁵⁴ Helge Nielsen & Victor Thalbitzer: *Skatter og Skatteforvaltning gennem Tiderne*, Kbh. 1948, s. 99.

⁵⁵ Forordning af 15.10.1778 ang. Consumptionens og de dermed hidtil forbundne Afgifters Oppebørsel i København og øvrige Stæder i Danmark, Schous Forordninger.

midler: »Regeringen benyttede sig af folks skøbelighed og drev en formelig handel med titler« skrev Edvard Holm i sit storværk om Danmark-Norge, og med stort købmandstalent forstod den at presse det mest mulige ud af de ambitiøse personer, som ønskede sig en rang. For at blive kancelliråd måtte man betale op til 1000 Rdlr. og en justitsrådstitel kostede hen ved 2000 Rdlr. og så fremdeles.⁵⁶ Det ovenfor nævnte tilbud til Hans de Hoffman om en etatsrådstitel til 1200 Rdlr. var med andre ord det rene slagtilbud, idet en etatsråd, ifølge rangforordningen af 14.10.1746, hørte til i tredje klasse nr 9, mens justitsråden kun hørte til i femte klasse nr. 3!⁵⁷

At rangsystemet var et overordentlig vigtigt parameter for de sociale omgangsformer i det 18. århundrede, får vi også et klart indtryk af i den »rejseguide«, som Hans Holck i 1777 udgav til gavn for fremmede besøgende i København. Heri hedder det nemlig, at »da der i København, ligesom i andre store stæder, og kongelige residenser er mange hofbetjente, herrer og andre personer, som har fortrin indbyrdes imellem sig formedelst deres titulaturer: Så er i Danmark enhver anvist sit sted ved en rangforordning. Fremmede og tilrejsende må altså, for ej at fornærme nogen, eller pådrage sig de ærgerriges fjendskab, gøre sig denne rangforordning vel bekendt. Den fås tillige med andre nyttige efterretninger til købs udi den *Politiske Lommebog* for 1777, på Avise-Contoriet for 16 Sk. indbunden«. ⁵⁸

Ærens og foragstens anatomi

Indførelsen af et rangsystem medførte ikke blot, at den traditionelle standsære i løbet af det 18. århundrede gradvist blev undermineret af den nye ære, som var forbundet med en rangplacering. Den medførte også en så kraftig intensivering af kampen om ære og status mellem de gamle stænder, at vi ligefrem kan sige, at det var rangsystemet, som blev katalysator for den psykologiske nedbrydning af det gamle feudale samfunds forestillinger om hierarki og status. De mentale og meget håndfaste standskategorier, som man hidtil var blevet rangeret efter, blev langsomt udskiftet med et langt finere graderet hierarki, hvor positio-

⁵⁶ Edvard Holm: Danmark-Norges Historie (1720-1814) bd. III,2, Kbh. 1898, s. 343.

⁵⁷ Forordning af 14.10.1746, Kong Friderich den femtes Forordninger og Aabne Breve fra den 8de Augusti til samme Aars Udgang, RA.

⁵⁸ Hans Holck: Fremmedes og Reysendes Haand-Lexicon i Kiøbenhavn, eller Anviisning for de til Kiøbenhavn ankommende og derfra Bortreysende, Kbh. 1777, s. 77. Her citeret fra Kasper Risbjerg Eskildsen: Én videnskab for kongen. Den ældre enevældes lærdomsreformer & skabelsen af den danske oplysning s. 13. Upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1999.

nerne ikke længere var konsekvenser af byrd, men derimod – i hvert fald i princippet – af personlige fortjenester. Det meritokratiske princip.

Den ekstreme bevidsthed om fornemhed og rangplacering førte til en intens fokusering på egen ære og andres mangel på samme. Den hierarkiske standsforagt, som tidligere havde været begrænset til at omfatte fire ærestrin (de fire stænder) blev nu udbygget til at omfatte lige så mange trin, som der var i rangforordningen: I Frederik V's rangforordning fra 14.10.1746 var der f.eks. 9 klasser, hvor der internt i klasserne optrådte mellem 8 og 17 kategorier. Hvis vi følger opdelingen slavisk, betyder det, at der mellem det højeste rangnummer i klasse 1 og det laveste rangnummer i klasse 9 optrådte hele 99 kategorier af ærestrin, og selv det laveste trin i klasse 9 – de ordinære sekretærer i centraladministrationen – var finere end enhver ukarakteriseret adelsmand, sognepræst eller borger, der igen pr. tradition var betydeligt fornemmere end selv den mest velstående bonde!⁵⁹

»Nogle mener vel« siger f.eks. J.S. Sneedorff, »at bønder er rent følelsesløse, og at de forstår dem slet intet på alt det, som skikkelige folk kalder ære; men jeg har ladet mig sige, at de, som kaldes fornemme folk, tænker lige så slet om dem, som kaldes skikkelige folk!« Sneedorff mente, at rangsystemet og den menneskelige ærekærlighed og forfængelighed, som systemet byggede på, førte til foragt for folk med mindre ærefulde håndteringer, uanset hvor nyttige disse var for staten. Den ene samfundsgruppe viste »liden eller ingen agtelse for den andens forretninger, og denne foragtede del igen hader og misunder alle dem i staten, som have mere udvortes ære og anseelse«. ⁶⁰ Folk i rangen undlod aldrig at demonstrere deres grænseløse foragt for de laverestående: »En stolt, foragtende, medlidende mine viser, hvor højt de er ophøjede over alle andre kreaturer med langt større forskel end den, der er imellem elefanten og maddiken« sagde Suhm i 1762. ⁶¹ Emulationen skabte med andre ord grobund for en social foragt, hvor den højere stedse foragtede den ringere, og hvor man ikke skyede nogen lejlighed til at demonstrere foragt i ord og gerning.

Rangforordningerne skabte også en hidtil uset radikaliserings af samfundets almindelige æresbegreber. Den almindelige, horisontale ære – dvs. den respekt som ligestillede viser hinanden – blev som et resultat af de mange klassestrin i rangen gradbøjet i ekstrem grad: Tidligere havde

⁵⁹ Forordning af 14.10.1746, Kong Friderich den femtes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra den 8de Augusti 1746 til samme Aars Udgang, RA.

⁶⁰ Den patriotiske Tilskuer tredie Aargang, andet Bind, 1763, s. 486 og s. 834.

⁶¹ P. F. Suhm: Beviis at Videnskaber ere unyttige og skadelige heldst for Standspersoner, Tronheimske Samlinger bd. 2, 1762, s. 216.

folk inden for samme stand delt æresfællesskab, således at den vertikale ære gik mellem stænderne, mens den horisontale ære (standsæren) fandtes inden for den enkelte stand. I enevældens rangstat, hvor de traditionelle standsskel var sat ud af kraft, var det måske kun folk inden for samme rangklasse, der kunne siges at være i æresfællesskab. Herved opstod en lang række nye æresfællesskaber, der alle var et resultat af det trin i rangskalaen, den enkelte indtog, og som altså gik på tværs af alle traditionelle forestillinger om standsære. Kongen dekretede via rangforordningen, at nogle var fornemmere end andre, og at disse andre skulle udvise skyldig respekt mod de begunstigede personer.

Der var, med Ludvig Holbergs ord, med rangen blevet indført en ny æreskategori, som var karakteriseret ved *existimatio intensiva* eller forhøjet ære. Denne nye æreskategori stod ikke alene i modsætning til standssamfundets traditionelle æresbegreber, men også til det, Holberg kaldte *existimatio simplex* – eller den naturlige ære, dvs. den ære (respekt), som enhver ærlig person kunne gøre krav på uanset stand og vilkår. I modsætning til den naturlige ære betegnede *existimatio intensiva* et æreskodeks, hvor den naturlige ære, selvom den ikke var sat ud af kraft, så dog suppleredes med en højere form for ære – et politisk defineret æreskodeks, hvor kongen kunne befale sine undersåtter at ære nogle mere end andre:

»Efter at vi nu have efterset, hvad existimatio Simplex eller et enfoldigt navn og rygte er, må vi også tale noget om existimatione intensiva, som er personernes gyldighed, hvor efter de, som ellers af naturen er hinanden lige, agtes højere end andre formedelst de kvaliteter, som findes hos dem, og bestå udi besynderlig ypperlighed og fuldkommenhed efter fornuftige mænds, ikke den gemene almues skønsomhed (...) Belangende den rang, og de værdighedsgrader, som iagttages blandt undersåtterne, da hører det den høje øvrighed til at anordne og give fortrin frem for andre borgere, som den holder for sådan ære ved deres dyd og tapperhed at have for tjent og omendskønt en regent undertiden foretrækker en af mådelige meriter, en anden af større, må den sidste derfor ikke knurre og gøre sig unyttig, men lade sig nøje med sin rang uden han vil ansees som øvrighedens foragter. Dog gør en regent vel derudi, at han for at forekomme misfornøjelse ophøjer de ærværdigste, og sætter dem til høje bestillinger, der have gjort sig dygtige og bekvemme dertil«. ⁶²

⁶² Ludvig Holberg: *Moralske Kierne eller Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab*, Kbh. 1715, s. 108, 113, 115f. Det er dette begrebspar, som den amerikanske

Det siger sig selv, at landets bondestand stod helt udenfor denne sociale kappestrid og intet håb om »forhøjet« ære kunne gøre sig. Ja, den kunne knap gøre sig håb om nogen »naturlig« ære længere. Den ringeagt, som særlig adel og borgerskab traditionelt havde næret imod den, blev under indtryk af rangtænkningen faktisk forvandlet til direkte foragt og afsky. »Veltænkende fornemme personer begå vel ikke disse dårligheder« påpegede J. D. W. Westenholz i 1772, »men der gives hist og her mange uforstandige, som søge at distingvere sig ved at foragte de ringere. Sådanne foragte, om de er af gammel adel, den nye adel, officer-adelen og karakteriserede personer. Det er allerede slemt nok, men værre er det, når man først betragter, hvorledes de ophøje sig over borgere (...) Men går man endnu længere ned til bonden, så holder man ham så ringe, at man næppe holder ham for et kreatur af samme slags som vi, og om man giver ham navn af kreatur, så ligner man ham med de umælende (...) Af uforstandige fornemme (thi forstandige personer gøre ej således) lære andre stænders uforstandige folk. Uforstandige i præstestanden, uforstandige i borgerstanden følge heri adelen, og altså ser bonden sig foragtet af alle«. ⁶³

Der var med andre ord blevet betydeligt større social afstand mellem top og bund i enevældens rangstat, end tilfældet havde været i det aristokratiske standssamfund, og det betød, at der nu var så stor afstand mellem et honnet menneske og en bonde, at det tydeligt nok fik afgørende indflydelse på hele periodens og kulturens bondesyn.

Sociale distinktioner

Som en arv fra det traditionelle standssamfund herskede der også i 1700-tallet en forestilling om, at man med det blotte øje kunne (eller i det mindste burde kunne) kende hver enkelt stand fra hinanden. Og det kunne man da også efter alt at dømme: Når en adelsmand før enevældens indførelse mødte en anden, var han således næppe i tvivl om dennes adelskab, idet han ville kunne genkende de materielle og kulturelle signaler, som modparten udsendte. Det samme gjaldt de gejst-

antropolog Frank H. Stewart har benævnt den horisontale vs. den vertikale ære. Den horisontale ære udgøres af det æreskodeks, som findes inden for en givet gruppe af mennesker, og som disse er fælles om, mens den vertikale ære udgøres af den respekt og den lydighed, som man skylder personer, der står på et højere socialt niveau eller som har en højere rang end én selv. Det er med andre ord to forskellige former for ære, som vi er nødt til at holde adskilt, Frank Henderson Stewart: *Honor*, Chicago 1994, s. 54-63.

⁶³ J.D.W. Westenholz: *Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden 1774*, udg. med indledning og oplysninger af Alexander Rasmussen, Kbh. 1919, s. 137f.

lige, borgerne, håndværkerne, de militære, bønderne osv. Hver stand havde sin karakteristiske fremtoning, specielle koder og signaler, der kundgjorde for alle, hvem de var, og hvor i det sociale hierarki, de hørte hjemme. Det var derfor ikke et problem at skelne mellem de enkelte stænder, heller ikke når statens embedsmænd skulle håndhæve de standsgraduerede love og forordninger.

Efter enevældens indførelse blev dette billede imidlertid noget mere grumset. Den enevældige majestæt kunne nu adle en hvilken som helst person uanset herkomst, og rangsystemet medførte, at førhen gemene borgere kunne bryste sig af adelige privilegier, hvis de havde fået en plads i rangen qua deres charge eller deres velspækkede pengepung. Som Nils G. Bartholdy har vist, kunne disse rangadelige endda indgive en ansøgning om våbenbrev, således at de også på papiret kunne dokumentere deres adelsskab. Disse forhold betød utvivlsomt, at den gammeladelige ikke længere utvetydigt var i stand til at genkende en anden adelig på de traditionelt adelige symboler. Hvis modparten f.eks. var nyadlet eller rangadelig, havde denne næppe den samme kulturelle ballast og fremtoning som den gammeladelige. Selvom den nyadlede sikkert ville gøre hvad som helst for at indleve sig i det traditionelle adelige æreskodeks og derfor både klæde sig og agere i overensstemmelse med traditionen, så vidt det var muligt, kunne dette næppe lade sig gøre helt konsekvent. En gammeladelig ville altid kunne skelne mellem en person af gammel dansk adel og parvenerne.

Samme grumsede forhold gik igen i borgerstanden: Hvem havde rang og dermed adelige privilegier og hvem havde ikke? Rangadel var jo ikke noget, der umiddelbart fremgik af personens fremtoning, med mindre den rangadelige tillagde sig en bestemt livsstil og et socialt demonstrativt forbrug, der forbandtes med det at være adelig. Og det var netop, hvad de rangadelige gjorde eller forsøgte at gøre. Herved stimulerede de de borgere, som ikke havde rang, til at anlægge et lignende socialt demonstrativt forbrug, således at man kunne tro, at de havde en rang. Man ville ikke stå tilbage. Rangsygen og de honnête ambitioner blev dermed en så væsentlig del af det 18. århundredes kultur, at man ikke vil være i stand til at forstå de sociale relationer i dette århundrede uden også at inddrage denne faktor.

I det 18. århundrede blev de traditionelle standskendetegn gradvis nedbrudt under indtryk af den sociale emulation. Resultatet blev et samfund, hvor man ikke længere nødvendigvis kunne genkende den enkelte stand fra den anden, selvom der stadig vedblev at eksistere en række kendetegn, som alligevel gjorde det muligt at skelne. Disse kendetegn bestod først og fremmest i en række materielle symboler, som de

enkelte socialgrupper tillagde sig i forsøget på at adskille sig fra andre, men som andre selvfølgelig kunne tillægge sig, hvis de ønskede at blive associerede med den pågældende gruppe. Det væsentligste af disse kendetegn var vel nok klædedragten. Den overvældende interesse for mode, som datidens elite udviste, skyldes nemlig klædedragtens funktion som statussymbol og »standsmarkør«, og man mente helt alvorligt, at kun fornemme personer havde ret til at klæde sig fint på. Der skulle være forskel på folk, også i det ydre. Dermed blev dragten et signal om, hvor på den sociale rangstige den enkelte befandt sig.⁶⁴ At det særligt var de adeliges materielle symboler, specielt klædedragten, der var udsat for imitation, siger næsten sig selv, men også de borgerlige symboler blev, da de mest velhavende bønder i slutningen af 1700-tallet meldte sig i det sociale kapløb, imiteret af bønderne.

Som helhed befandt landets bondestand sig dog uden for den honnête ambitions prestigeræs. Bøndernes politisk underordnede og økonomisk svage position afskar dem reelt fra at konkurrere med de højere stænder: »I hensigt til forfængelige griller, til store fortjenester og en forfinet, vellystig levemåde er de fuldkommen ufordærvede« fortæller f.eks. Peter. Chr. Steenvinkel om de fynske bønder i 1781, »Vi lever i en alder, da enhver vil være mere, end han virkelig er; og enhver lever og opdrager sine børn langt anderledes end han efter sin stand burde. Bonden alene bevarer heri de gamle jævne sæder, som alle andre end-og til betleren i købstæderne har forladt.«⁶⁵ Bondens manglende deltagelse i den honnête ambitions kapløb betød dog ikke, at bønderne hjemme i landsbyen ikke kunne konkurrere om ære og værdighed på forskellige måder. Som Henrik Stampe fremhævede i 1754, ville bondekonerne jo »gerne klæde sig som møllerens og kromandens koner, og de igen, som forpagternes, fogedens, eller præstens, og så videre.«⁶⁶ Den luksus, som nogle bønder i slutningen af århundredet tillagde sig, var imidlertid diminutiv i forhold til de fine borgeres. »Man vil og tilstå« siger Christen Pram i sin undersøgelse af bøndernes overdådighed fra 1791, »at et helt sogns, et helt gods' almueluxe forsvinder så aldeles mod en enkelt elegant families, som en dråbe mod et hav.«⁶⁷

1700-tallets sociale emulation havde overordnet to hovedformål: De fornemme, eller de der betragtede sig som fornemme, ville gerne asso-

⁶⁴ Ellen Andersen: *Danske dragter. Moden i 1700-årene*, Kbh. 1977, s. 13.

⁶⁵ Peter Chr. Steenvinkel: *Tanker om et Middel til større Oplysning og Sædelighed for Almuen paa Landet*, Odense 1781, s. 40.

⁶⁶ Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurørembedet vedkommende I. Deel: fra 1753 til 1756 inclusive*, Kbh. 1793, s. 253f.

⁶⁷ Christen Pram: *Forsøg om Dragten især for Danmark og Norge*, Kbh. 1791, s. 287.

cieres med de adelige og de magtfulde, hvorfor de i hele deres adfærd netop forsøgte at optræde fornemt og værdigt – som adelsfolk. De øvrige, som ikke kunne gøre krav på denne fornemhed, ville på deres side gerne undgå, at nogen skulle finde på at antage dem for bønder. De forsøgte derfor, såvel i klædedragt som i adfærd, at adskille sig mest muligt fra bønderne. Erik Pontoppidan hævdede således i 1759, at det var dette forfængelige ønske om distinktion, der gjorde, at ingen kvinder af »middelstand« længere ville spinde og strikke. Det var noget, som kun bondekoner gjorde, og middelstandens honnette projekt bestod netop i at søge »en ære og adskillelse fra den gemene almue«. ⁶⁸ Den sociale emulation førte imidlertid til et stadigt stigende forbrug af importerede luksusvarer, hvilket bekymrede flere iagttagere. Især bekymrede det Ove Høegh-Guldberg, som da også i 1783 tog initiativet til en forordning mod overdådighed. Allerede i 1770 var han imidlertid inde på de samme tanker: »Det danske folk er ikke af naturen tilbøjelig til overdådighed, når det da henfalder dertil, så er ærekærlighed årsag dertil: Den ene vil ikke, som konerne siger, være ringere end den anden og derfor forøder de smukt hinanden. Når man da vil rette vor nation, så skal man angribe den fra ærens side...« ⁶⁹

Adskillelsen fra de gemene bønder kom ikke kun til udtryk i de højere stænders materielle forbrug og levemåde, men også i deres adfærd, som generelt var præget af foragt og nedlæthed over for bønderne. Det gjaldt særlig købstadsboerne, de militære, præsterne og degnene, som sjældent undlod at demonstrere deres bondeforagt. Det gjaldt om at markere horisontale æresfællesskaber eller det modsatte ved hjælp af forbrugsmønstre og/eller adfærd, ligesom det gjaldt om at demonstrere sin værdighed på en måde, der ikke kunne lade omgivelserne i tvivl om, hvor i det vertikale æreshierarki man hørte hjemme.

Det vigtigste signal om, hvilken stand man tilhørte, og hvor store økonomiske midler man besad, var som nævnt klædedragten. Klædedragten var det første, der faldt i øjnene på enhver betragter, og det var derfor vigtigt, at tøjet svarede til personens selvbillede. Helst skulle det demonstrere, hvilket socialt niveau man befandt sig på, og derfor benyttede de velhavende dragten til at markere både status og afstand. Ved hjælp af en prægtig, ødselt dekoreret og kostbar dragt signalerede man sin økonomiske formåen og dermed indirekte også sin magt og sociale status. Samtidig ville ligestillede alene på dragten kunne se, at de havde at gøre med en person fra deres eget æresfællesskab, mens mere infe-

⁶⁸ Erik Pontoppidan som ovenfor anført s. 154.

⁶⁹ Ove Høegh-Guldberg som ovenfor anført s. 30f.

riøre personer hurtigt kunne orientere sig om, at de her stod over for et menneske af en ganske anden kaliber end dem selv. Klædedragten var derfor også en måde at kommunikere på, idet man ved at iagttage denne kunne slutte sig til personens standsforhold. Klæderne afslørede den enkeltes aldersgruppe, rang, beskæftigelse og sociale position og udgjorde derfor et sprog, der måtte kunne forstås og fortolkes af alle i det gamle samfund.⁷⁰

Teaterstat og rangkultur

I de fleste historiske værker præsenteres enevældens rangforordninger enten som et etikettevæsen, der blot havde til formål at regulere rangs-personers adgang til majestæten og de kongelige tafler, baller mm., eller der fokuseres på de adelige privilegier, som en placering i rangen indebar. Til andre tider fremhæves de økonomiske fordele, som de adelige privilegier gav borgerlige godsejere, ligesom de lensbesiddende grevers amtmandsbeføjelser og skattelettelser ofte omtales. De færreste synes imidlertid at have overvejet, om rangsystemet også havde en mere vidtrækkende indflydelse på enevældens kultur end det rent ceremonielle og økonomiske. Ved læsning af de gængse Danmarkshistorier og anden litteratur om enevoldsperioden kan man let få den opfattelse, at rangen ikke havde nogen større betydning for det enkelte menneske. I hvert fald omtales rangsystemet og rangkulturen kun yderst sjældent og som oftest rent en passant. Uvilkårligt får man som læser det indtryk, at fortidens mennesker stort set definerede sig selv og andre ud fra samme kriterier som vi.

Umiddelbart kan rangsystemet og dets bestemmelser om »gang og sæde« da også se ud som et etikettevæsen, hvis væsentligste funktion blot var at rangere personer efter fornemhed i offentlige fora, mens det ikke havde den store indflydelse på det sociale liv. Og etikette var det selvfølgelig, men etiketten havde faktisk en overordentlig stor symbolsk betydning og funktion i det enevældige samfunds hele struktur og organisering, og systemet fik faktisk vidtrækkende konsekvenser for de sociale relationer mellem statens befolkningsgrupper og i de enkelte gruppers opfattelse af hinanden.⁷¹ Med historikeren Nils G. Bartholdys ord betød det rangbestemte adelsbegreb »et incitament til social mobilitet i hidtil ukendt omfang«,⁷² og den begærlighed som store og små hæders-tegn blev grebet med, siger Ståle Dyrvik, tyder på, »at rangvæsenet imø-

⁷⁰ Daniel Roche: *A History of Everyday Things*, Cambridge 2000, s. 194.

⁷¹ Norbert Elias: *The Court Society*, 1983, s. 84f.

⁷² Nils G. Bartholdy: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde som ovenfor anført* s. 587.

dekom et dybt behov hos store grupper i samfundet.« Rangen blev ikke bare mobiliseret og synliggjort ved sjældne formelle ceremonier, men fik stor betydning for al social omgang. »Måske kan det ikke udelukkes, at tegnene, symbolerne og tiltaleformerne efterhånden kom til at præge folks tænkemåder og overdøvede andre kriterier for social rangering, f.eks. afstamning, dannelse eller rigdom.«⁷³

Historiesociologen Norbert Elias har beskrevet kulturen og omgangsformerne i enevældens vesturopæiske samfund som en kultur, hvor menneskenes tankegang var præget af en teatermentalitet, hvor man ikke klædte sig på, men derimod »klædte sig ud«.⁷⁴ Man levede for at blive beskuet af andre, og det omfattende etikettevæsen sikrede, at alle opførte sig i overensstemmelse med de roller og normer, som teaterkulturen dikterede: »Modens første lov er denne: enhver skal opføre sig efter den rang, han nyder i selskaber, det koste, hvad det koste vil« fortalte kameralisten Andreas Schytte, og Ludvig Holberg var i tråd hermed, når han i en epistel sammenlignede menneskelivet med »en bestandig maskerade«, hvor regeringen, moden og sædvanerne »pålægger os masker.« Holberg karakteriserede den enevældige teaterstats rangspersoner som folk, der måtte gå rundt i harnisk eller på styler, de ikke kunne lægge fra sig på grund af modens krav.⁷⁵ Rangkulturens sociale tvang var da også iøjnefaldende for enhver regelmæssig iagttager af »smukke folks« tilværelse. Alting er tvunget, sagde f.eks. Suhm: »Alting sat på skruer; mennesket elsker af naturen fornøjelse, frihed. Gud har skabt os dertil. I selskaber, honnête selskaber, finder han den ej.«⁷⁶

Det ligger således lige for at sammenligne enevoldsstaten med en form for socialt og politisk teater med nøje definerede roller og et på forhånd fastlagt manuskript, som dikterede, hvorledes de enkelte roller skulle spilles, og hvorledes de forskellige aktører skulle omgås hinanden. Alle sociale forhold i den enevældige stat var formaliseret inden for det stands- og rangdefinerede univers, hvor de enkelte stænder tillegdes bestemte sociale og kulturelle karakteristika. Hver stand havde sin karakteristiske livsstil og sit karakteristiske forbrugsmønster, selvom det ikke var alle, der levede op til det formaliserede ideal. Det væsentlige er heller ikke, om personerne inden for en givet stand opførte sig

⁷³ Ståle Dyrvik som ovenfor anført s. 162.

⁷⁴ Norbert Elias som ovenfor anført, passim.

⁷⁵ Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering 1. del, Kbh. 1773, s. 384; Ludvig Holberg: Epistola CCCXLVII, F. J. Billeskov Jansen (udg.): Ludvig Holberg. Epistler bd. IV, Kbh. 1949, s. 124.

⁷⁶ P. F. Suhm: Om Sælskab, Omgang, Tronheimske Samlinger bd. 3, 1763, s. 121.

som de skulle ifølge »det sociale manuskript«, eller om de evt. agerede helt anderledes. Det væsentlige er, at de forventedes at opføre sig på én bestemt og på forhånd givet måde.

Enevældens sociale system krævede en social og kulturel konformitet inden for de enkelte roller, som skulle overholdes. Enhver tvivl eller ethvert spørgsmålstejn, der sattes ved denne konformitet, udgjorde en trussel mod hele stykkets etablerede handling og dermed teaterstykkets opførelse og konstante genopførelse. Det var en social struktur, der holdt de enkelte på plads, men det var en struktur, der kunne ændres, hvis aktørerne ikke længere ville finde sig i deres roller. Det blev særlig tydeligt i den sidste halvdel af 1700-tallet, hvor aktørerne – særligt de borgerlige og de rurale statister – begyndte at gøre oprør mod den rolle, som de var blevet tildelt i enevældens politiske teater.

Enevældens rangforordning og den kulturelle praksis, som den afstedkom særlig i det 18. århundrede, kan altså ikke affærdiges som et blot og bart etikettesystem eller som et system, der blot gav en række økonomiske fordele for personer i rangen. En forståelse af rangsystemets kultur og virkemåde er derimod helt essentiel for overhovedet at forstå kulturen i 1700-tallets samfund. Man kan dermed ikke gøre sig noget håb om at begribe det 18. århundredes sociale og kulturelle virkelighed uden også at inddrage den honnorte kultur og rangsystemets sociale praksis. De ovenfor nævnte eksempler med landsdommer Leth og kammerjunker Benzon taler deres tydelige sprog herom. Uden en inddragelse af æresfaktoren og dennes altoverskyggende betydning i fortolkningen af disse begivenheder bliver de to eksempler dunkle og uforklarlige, ja irrationelle.

Ligeledes bør det stå klart, at man ikke kan anvende og tilbageprojicere det moderne klassebegreb på hverken standssamfundet eller rangsamfundet. Det økonomisk definerede klassebegreb hører en anden og senere tid til, og anvendelsen af klasseterminologien på de førmoderne samfund blokerer for egentlig indsigt i disse samfunds kultur. Forståelse af et hvilket som helst samfund, det være sig fortidigt eller nutidigt, kræver brug og fortolkning af dette samfunds egne begrebsdannelser og årsagsforklaringer.

Enevældens rangsystem og rangkultur var et etikettevæsen, men det var også langt mere end det: Det var selve det sociale og kulturelle system, der dels adskilte enevoldsperioden fra det forudgående aristokratiske standssamfund og dels fra det borgerlige, patriotiske samfund, der fulgte i kølvandet på den franske revolution. Efter revolutionen var intet mere det samme. Selvom både rangdistinktioner og enevælde fortsatte med at eksistere frem til midten af 1800-årene – ja rangforord-

ningerne eksisterer den dag i dag – så brød det honnette system endegyldigt sammen efter revolutionen. Dets storhedstid var det 18. århundrede – den honnette og smukke verdens absolutte apoteose.

SUMMARY

Perpetual Masquerade:

Estate, Rank, and Honourable Culture In Eighteenth Century Danish Society

The present article argues for caution in projecting the modern concept of class back into pre-modern Danish society. Social stratification at that time was not determined in the modern sense of economically defined classes, but by a division of estates: nobility, clergy, burgher and peasant. While the social groups of class society are defined by their relations to the means of production (workers vs. employers), those of an estate society are characterised by other traits, especially by the degree of mutually accorded honour. In other words, the four estates are defined not by economic, but by cultural criteria.

Prior to the introduction of the absolute monarchy in 1660, estate society was premised on the conception of a primordially determined place for every individual in his or her proper estate, there where God willed that he or she should live and work. In principle, the concept of estate was tantamount to social position by divine ordinance; thus social mobility between estates was – in theory, if not always in practice – decried as manifestly contrary to the divine will.

In 1671, however, the recently established absolute monarch introduced a new ordinance of social rank, creating a new, official social system that radically defied estate conceptions. The traditional designations of honour (or the lack of them) associated with each of the various estates were formally abolished, and instead all marks of honour were bestowed as a sign of royal favour by assigning an individual to a place in the new hierarchy of rank. Nobles could no longer per se claim greater honour and respect than others; this required that they had been granted a rank in the new system. Provided any burgher or even someone born as a peasant was in possession of rank, he always preceded any noble lacking rank. With the lapse of time, however, nobles generally held a rank, and since old ideas about the superiority of the nobility proved durable, the nobility retained its special aura.

The article analyses how the old culture of estates functioned, and how the new culture of ranks gradually undermined the conception of a predetermined social order. It shows, moreover, how the struggle for status symbols in the culture of rank was carried on at the level of everyday life. Although the system of rank actually enabled burghers to rise to the pinnacle of honour, this did not lead to the elite's assimilation of a burgher culture, but rather the burghers' assimilation of aristocratic culture. Persons of rank were granted privileges of nobility and therefore adopted the life style of nobles, giving great importance to splendid manners and appearance, lavish spending on grandiose living, and virtually uninhibited luxury – conspicuous consumption.

The study argues, finally, that the system of rank unleashed a social and genteel rivalry between the old estates never seen before, creating a real possibility of social mobility for those with ambition, talent and economic means. The rank

system thus became a battering ram in the transition to modern society, where success reputedly depends on the individual's talent and industry, and where birth plays only a minor role – something virtually inconceivable in the pre-absolutist period of estate society.

The culture of rank and social rivalry generated, however, such a powerful degree of social control and so many norms for what “one” does and what “one” does not that social intercourse came to resemble a carefully choreographed stage play, where certain things were to be done in a certain way, if one wished to be taken into account. It was also a society, where a downfall from social grace struck those who failed to master the aristocratic code of honour and aristocratic norms of elegant conduct. It could be called a kind of theatre culture, where social roles were precisely defined, and where all the actors were expected to act out their parts in a previously prescribed manner. This was the rigid Rococo play that was ousted in the 1780s and 1790s in a movement that found its strongest expression in the French Revolution and the bourgeois currents of fashion that later eliminated aristocratic culture from the social map.

Translated by Michael Wolfe